

David Hume'un Tanrı Anlayışı ve Antropomorfizm Eleştirisi^a

HABİB ŞENER^b

Geliş Tarihi: 23.02.2017 | Kabul Tarihi: 30.04.2017

Öz: Tanrı, insanların var olduğu ilk andan itibaren hayatlarındaki en önemli yeri işgal etmiştir. Aydınlanma Dönemi düşünürlerinden olan David Hume'a göre, Tanrı'nın varlığı kadar açık bir hakikat yoktur. Doğanın yapısı zeki bir yaratıcıya tanıklık etmektedir. Ayrıca insanlar Üstün Yaratıcıya erişme yeteneğiyle donatılmışlardır. Tanrı'nın sıfatlarını insanların bilmelerinin imkânsız olduğunu düşünen Hume, Tanrı'nın özelliklerinin insanlara benzetilmemesi gerektiğini ve insanlara ait özelliklerin Tanrı'ya verilemeyeceğini ifade etmesiyle de antropomorfizme karşı çıkmaktadır. Böylece o, Tanrı'nın yanlış bir şekilde tasvir edilmesini engellemeye çalışmaktadır. Bu makalede Hume'un Tanrı anlayışı ve antropomorfizm hakkındaki görüşleri ele alınıp incelenecektir..

Anahtar Kelimeler: Tanrı, antropomorfizm, David Hume, teizm, deizm.

© Şener, Habib, "David Hume'un Tanrı Anlayışı ve Antropomorfizm Eleştirisi", *İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11, 2017, ss. 241-269.

^a Bu makale yazarın *İngiliz Aydınlanma Felsefesinde Din: Locke ve Hume* (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2012) adlı doktora tezinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

^b Yrd. Doç. Dr., Kafkas Ü. İlahiyat F. Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü
habibsener@gmail.com

David Hume's God Perception and Criticism of Antropomorphism

HABİB ŞENER

Received: 23.02.2017 | Accepted: 30.04.2017

Abstract: God have occupied the most important place in their lives from the first moment when people existed. According to David Hume, one of the thinkers of the Age of Enlightenment, there is no truth as clear as the existence of God. The nature's structure witnesses an intelligent creator. In addition, people are equipped with the ability to reach the Superior Creator. Hume, who thinks that the attributes of God are impossible for humans to know, also opposes anthropomorphism by expressing that attributes of God should not be likened to humans, and that the characteristics of humans can not be given to God. In this way he is trying to prevent the misrepresentation of God. In this article, Hume's views on understanding of God and anthropomorphism will be explored and evaluated.

Keywords: God, anthropomorphism, David Hume, theism, deism.

© Şener, Habib, "David Hume'un Tanrı Anlayışı ve Antropomorfizm Eleştirisi", *Iğdır University Journal of Social Sciences*, 11, 2017, pp. 241-269.

Giriş

Tanrı düşüncesi ya da inancı dinlerde ve felsefe tarihinde önemli bir yer tutmaktadır. Tanrı'nın varlığı, O'nun evren ve insan ile ilişkisi meselesi, düşünce tarihinin en eski ve en temel problemidir.¹ Tanrı, genellikle tüm üstün nitelikleri taşıyan, her şeye egemen, her şeyi bilen yetkin bir varlık olarak algılanır.²

Tanrı kavramının insan ve evren kavramlarıyla olan bağlantısı Tanrı-âlem ilişkisinin kurulmasını gerekli kılmıştır. Genel olarak bu ilişkiyi; teizm, deizm, panteizm ve panenteizm olarak belirlemek mümkündür. Genellikle monoteizm ile eşanlamlı kullanılan teizm, bir Tanrı'nın varlığına inanmak demektir.³ Akla ve bilime duyulan güvenden ve âleme müdahale etmeyen bir ulûhiyet anlayışından yola çıkan deizm ise⁴, Tanrı'nın varlığını kabul etmesine rağmen her türlü vahyi ve dini inkâr etmektedir. Tanrı ile âlemi bir ve aynı, Tanrı'yı âlemin yegâne cevheri sayan panteizm ise madde ve ruhun birbirinden bağımsız bir varlığa sahip olmadığını bütün varlıkların tek sebebinin üstün bir cevherin sıfatları ve görünüşleri olduğunu kabul etmektedir.⁵ Panteizmin "her şey Tanrı"dır görüşüne karşılık panenteizm, "her şeyin Tanrı'da" olduğu görüşünü dile getirmesine rağmen Tanrı ve âlemi bir ve aynı saymamaktadır.⁶

Tanrı-âlem ilişkisi hakkında Tanrı'nın varlığından çok daha karmaşık olan bir diğer konu ise Tanrı'nın sıfatlarıdır. Örneğin, yaratma sıfatı ele alındığında, çeşitli Tanrı tasavvurlarına göre bu sıfat farklı şekillerde değerlendirilmektedir. Deizme göre, Tanrı âlemi yaratmıştır ama bu iş olup bitmiştir. Dolayısıyla Tanrı şu anda âleme artık müdahale etmemektedir. Pante-

¹ Necip Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu*, İstanbul: Şehir Yayınları, 2000, s. 15.

² Cemal Yıldırım, *Ansiklopedik Çağdaş Felsefe Sözlüğü*, Ankara: Doruk Yayınları, 2004, s. 190.

³ Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu*, s. 260.

⁴ Mehmet S. Aydın, *Din Felsefesi*, İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2010, s. 178.

⁵ Süleyman Hayri Bolay, *Felsefi Doktrinler ve Terimler Sözlüğü*, İstanbul: Akçağ Yayınları, 1999, ss. 211, 148-149.

⁶ Aydın, *Din Felsefesi*, s. 195.

izme göre, âlem olmadığı için Tanrı'nın yaratması diye bir şey söz konusu değildir. Tek bir cevher vardır. Bu cevher hem âlem hem de Tanrı'dır. Panenteizme göre ise, yaratma faaliyeti Tanrı ve insan tarafından ortaklaşa ve sürekli bir oluşum içerisinde yürütülmektedir. Deizmin Tanrı'nın sıfatlarını atıl bir duruma düşürmesi, panteizmin sıfatları ortadan kaldırması, panenteizmin ise sıfatları sınırlandırması nedeniyle teizm bu görüşlerin hiçbirisine katılmaz.⁷

Tanrı hakkındaki en önemli problemlerden birisi de Tanrı'nın nasıl bir varlık olduğu hakkında konuşmaktır.⁸ Bu konuyla bağlantılı olan antropomorfizm genel olarak insana ait özelliklerin insan dışındaki varlıklara yüklenmesini ifade eder. Antropomorfizm daha özel olarak ise, Tanrı'nın insan niteliklerine sahip olduğunu söyleyen anlayışa ya da Tanrı'nın insanın bilinç, niyet, duygu ve duyumuna benzer yeti ve özelliklere sahip olduğu inancına karşılık gelir.⁹ Biz bu çalışmamızda Aydınlanma Döneminin en önemli düşünürlerinden olan David Hume'un Tanrı anlayışı ve antropomorfizm hakkındaki görüşlerini açıklamaya çalışacağız.

1. Tanrı Anlayışı

David Hume, Aydınlanma Dönemi¹⁰ düşünürü olduğu için bu dönemin Tanrı anlayışına kısaca değinmenin faydalı olacağını düşünüyoruz. On altıncı yüzyılın sona ermesiyle Batı, bü-tünüyle farklı tip bir toplum ve yeni bir insanlık ülküsü doğu-

⁷ Aydın, *Din Felsefesi*, ss. 113-114.

⁸ Aydın, *Din Felsefesi*, s. 115.

⁹ Ahmet Cevzici, *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, İstanbul: Paradigma Yayınları, 2010, s. 122.

¹⁰ Aydınlanma felsefesi, aşkın olan, yani kökü ve ereği bir üst dünyada bulunan bir hayat düzeninden; içkin olan yani kökü ve ereği bu dünyada bulunan bir hayat düzenine geçişin başlangıcı olarak da değerlendirilmektedir. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: Erdal Baykan, "Aydınlanma Dönemi Dine Eleştirel Yaklaşımlar: Aydınlanma ve Din", *Yüzyüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2, 2001, ss. 303-316; Erdal Baykan, "Yeni Anlamalar/Sorunlar: Akıl, Din ve Bilim Ekseninde Değişim Süreci Eleştirel Bir Yaklaşım", *Yüzyüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14, 2008, ss. 173-181.

racak bir teknoloji üretme sürecine girmiştir. Bu süreç, Tanrı'nın rolü ve yapısının algılanışını da kaçınılmaz olarak etkilemiştir. Dolayısıyla hakikati bulmak için, miras aldıkları geleneğe, bir kuruma ya da bir seçkine ya da Tanrı'dan gelen bir vahye bile gereksinimleri olmadıklarını hissetmişlerdir. Yenilikçi bilim adamları ve aydınlar, artan bilgi ve etkilerinin, gerçekliğin geleneksel Hıristiyan yorumunu yeniden gözden geçirme ve çağa uyarlama görevinin kendilerine verildiğini hissetmişlerdir. Aydınlanma Döneminde çoğu filozof ateizme karşı çıkmış ve Tanrı'nın varlığına inanmışlardır.¹¹ Bu dönemde Tanrı'nın varlığına inanma şekil değiştirmiştir. Yani teizmden deizme bir geçiş olmuştur.

Bu dönemin başlangıçta evrene bir kez müdahalede bulunmuş ve daha sonra evreni ve tabiatı kendi yasalarıyla baş başa bırakmış olan bir Tanrı düşüncesine dayanmış olan deizm düşüncesinden dolayı Aydınlanma düşünürlerinin birçoğu Hıristiyanlık inancında yer alan yaratılmış evren kavramını reddederek bunun karşısına tabiatı ve evren kavramını koymuşlardır. Hatta onlar evrenin ve tabiatın, toplum ve insan ilişkilerini belirlediğine vurgu yaparak, felsefelerini bu temel üzerine kurmuşlardır.¹² Bundan dolayı 18. yüzyılda deizmin etkisi büyük boyutlara ulaşmıştır. Öyle ki Aydınlanmacıların çoğu deisttir. Ateizme bir tepki olarak ortaya çıkan deistler, herhangi bir dini kabul etmemelerine rağmen tanrıtanımaz da değildiler. Deistler bir yandan akla dayalı bir dinden yana olmalarına rağmen, doğal din¹³ savunucuları olduklarından do-

¹¹ Karen Armstrong, *Tanrı'nın Tarihi İbrahim'den Günümüze 4000 Yıllık Tanrı Anlayışı*, çev. Oktay Özel, Hamide Koyukan, Kudret Emiroğlu, Ankara: Ayraç Yayınevi, 1998, ss. 368, 371-372; Aydınlanma Dönemi din anlayışı hakkında daha fazla bilgi için bk.: Vahdettin Başcı, *17. ve 18. Yüzyıl Aydınlanma Döneminde Rasyonel Din Anlayışları ve Deizm*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2002, ss. 27-35.

¹² Ahmet Çiğdem, *Aydınlanma Düşüncesi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2011, s. 18, 50.

¹³ Doğal din, Tanrı'yla kurulan doğrudan ya da dolaylı iletişime bağlı olan vahiy dini veya doğaüstü teolojiye karşıt olarak, akıl yoluyla oluşturulabilen veya insanda doğuştan var olduğu düşünülen inançlar bütünüdür. (Cevizci, *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, s. 482.)

layı kilise öğretisinden de tamamen kopamamışlardır. Hıristiyanlığın aslında doğal bir din olduğunu ve dolayısıyla doğal dinin uzantısı olduğunu insanlara benimsetebilmek için, Hıristiyanlığın tarihsel yanından sıyrılması gerektiğini düşünmüşlerdir. Deistler sistemli bir şekilde bu ayrımı yapmaya çalışmışlar ve kendi anlayışlarına uygun olarak özgün ve bozulmamış kilise düşüncesini, somut ve tarihsel kilisenin karşısına koymuşlardır. Böylece onlar Hıristiyanlığın doğal hakka dayalı yanını tarihsel kiliseye karşı kullanmış oluyorlardı.¹⁴

David Hume, dini kendi iç dünyasında çok az bir yanıt uyandıran ya da hiç uyandırmayan dışsal bir olay olarak görmüştür. Dahası o, dinin yararlı olmaktan çok uzak olduğu sonucuna ulaşmıştır. Bir Kalvinist olarak yetiştirilmesine rağmen oldukça genç yaşlarda bu öğretileri reddetmiştir.¹⁵ 1748 yılında “Mucizeler Üstüne” adlı denemeyi yayınlayan Hume, kendi dinsel düşüncesini kamuoyuna açıklamakta artık geri dönelemeyecek bir noktayı aştığını fark etmiş ve “bir inançsız karakteri”ni benimsemeye de razı olmuştur.¹⁶ Bu durum 1757 yılında Kaptan James Edmonstoune’a yazdığı mektupta açıkça görülmektedir: “Sanırım artık tarih yazamayacağım, doğrudan doğruya İsa’nın öğrettiği duaya, on emre ve Hıristiyanlığın tek ilmi haline saldıracağım. İntiharı ve zinayı tavsiye edeceğim ve Tanrı canı isteyip de beni kendi yanına alıncaya kadar böyle devam edeceğim.”¹⁷

Hume üzerine araştırma yapanlar onun hakkında üç farklı

¹⁴ M. Buhr ve diğerleri, *Aydınlanma Felsefesi*, çev. Veysel Atayman, İstanbul: Yenihayat Yayıncılık, 2006, s. 90, 92; Aydınlanma Döneminin başlamasına neden olan düşünürlerden birisi de Jean Meslier’dir. Meslier, başta Hıristiyanlık üzere bütün dinlerin sahte olduğunu iddia etmektedir. Konu hakkında daha fazla bilgi için bk.: Fetullah Kalın, “Bir Aydınlanma Düşünürü Olarak Jean Meslier’in Din Anlayışı”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2014, cilt: XVI, sayı: 1, ss. 195-221.

¹⁵ Frederick Copleston, *Felsefe Tarihi, (Berkeley-Hume)*, çev. Aziz Yardımlı, İstanbul: İdea Yayınevi, 1998, c. 5, ss. 111-112.

¹⁶ Ernest C. Mossner, “Hume ve Söyleşiler’in Kalıtı”, *Din Üstüne*, çev.: Mete Tunçay, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2004, s. 137.

¹⁷ David Hume, *New Letters of David Hume*, ed. Raymond Klibansky & Ernest C. Mossner, New York: Oxford University Press, 1954, s. 43; Ernest C. Mossner, “Hume ve Söyleşiler’in Kalıtı”, s. 137.

görüş ortaya koymuşlardır. Onun dindar olduğunu veya en azından dinî olaylara içerden biri olarak baktığını kabul edenlerin yanı sıra, din düşmanı olduğunu ifade edenler de olmuştur. Bir başka görüş ise onun din konusunda verdiği bilgilerin karmaşık ve çelişkili olduğudur.¹⁸ Norman Kept Smith'e göre, Hume'un inancının olumlu içeriği hakkında söylenebilecek şeyler çok sınırlıdır.¹⁹

Essays, Moral, Political and Literary adlı eserinde dini, doğru din ve yanlış din olmak üzere iki kısma ayıran Hume,²⁰ *Söyleşiler'* de kendisini temsil ettiği kabul edilen Philo aracılığıyla gerçek dine saygısının olduğunu, batıl inançlardan ise hoşlanmadığını belirtmektedir.²¹ Yaşamının akışını rastlantıların yönettiği insanlar arasında batıl inançlara bağlılığın arttığını ifade eden Hume,²² batıl inançların bazen saçmalık bazen de inançsızlık olduğunu düşünmektedir.²³

Hume, "çok kutsal olan dinimiz, akıl üzerine değil de, iman üzerine kuruludur"²⁴ şeklindeki sözleriyle Hıristiyanlığa

¹⁸ Mustafa Çevik, *David Hume ve Din Felsefesi*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2006, ss. 74-76.

¹⁹ H. E. Root, "Dinin Doğal Tarihi Üstüne", *Din Üstüne*, çev. Mete Tunçay, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2004, s. 18.

²⁰ David Hume, "Essays, Moral, Political and Literary", *The Philosophical Works of David Hume*, Vol. III, Printed for Adam Black & William Tait & Charles Tait, London 1826, s. 81; Çevik, *David Hume ve Din Felsefesi*, s. 91.

²¹ David Hume, "Dialogues Concerning Natural Religion", *The Philosophical Works*, Vol. II, ed. Thomas Hill Green & Thomas Hodge Grose, London 1964, s. 460; *Dialogues Concerning Natural Religion* adlı eser, *Din Üstüne*, (İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2004) adıyla Mete Tunçay tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Araştırmamızda bu çeviriden eserin İngilizce orijinaliyle karşılaştırmalı olarak yararlanılmıştır.

²² David Hume, "The Natural History of Religion", *The Philosophical Works*, Vol. IV, ed. Thomas Hill Green & Thomas Hodge Grose, London 1964, ss. 317-318; *The Natural History of Religion* adlı eser, *Din Üstüne*, (İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2004) adıyla Mete Tunçay tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Araştırmamızda bu çeviriden eserin İngilizce orijinaliyle karşılaştırmalı olarak yararlanılmıştır.

²³ Hume, "Dialogues Concerning Natural Religion", s. 460.

²⁴ David Hume, "An Enquiry Concerning Human Understanding", *The Philosophical Works*, Vol. IV, ed. Thomas Hill Green & Thomas Hodge Grose, London 1964, ss. 107-108.

* *An Enquiry Concerning Human Understanding* adlı eser, *İnsan Zihni Üzerine Bir Araştırma*, (Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1945) adıyla Selmin Evrim ve "İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Soruşturma", (*Hume*, Say Yayınları, İstanbul

atıf yapmaktadır. Ona göre, Hıristiyanlığın iman üzerine kurulmuş olması bu dinin doğal yapısından kaynaklanmaktadır. Eğer Hıristiyanlık akıl üzerine kurulmuş olsaydı din tehlikeye atılmış olabilirdi.²⁵ Ayrıca Hume, Tanrı'nın insanlara vahiy yoluyla, kendi inançlarının kutsal amaçlarını, niteliklerini ve işleyişlerini keşfettireceğini belirterek sadece felsefenin yardımıyla eksiksiz bir teoloji sistemi kurulabileceğine inanmış olan kibirli dogmacının ise buna karşı çıkacağını, felsefî septik olmanın, sağlam ve inanan bir Hıristiyan olma yolunda ilk ve en önemli adım olduğunu sözlerine eklemektedir.²⁶

Hume, gerçekten samimi bir şekilde bu dine inanıyor muydu, yoksa içinde bulunduğu şartlardan dolayı mı Hıristiyan olduğunu söylemek veya ima etmek zorunda kalmıştır, bunun cevabını bulmak oldukça zordur. Mete Tunçay, Hume'un Hıristiyan inancına açıkça karşı çıkmayı sakıncalı bulduğu için, Hıristiyanların da cephe aldıkları, kimi aydınlar arasında yaygın olan deizm düşüncesini eleştirerek, dolaylı yoldan Hıristiyanlığın Tanrı inancının akla dayanmadığı sonucuna varmaya çalıştığı yorumunu yapmaktadır. Onun bir başka taktiği de, Tanrı'nın varlığını değil, niteliklerini tartışmış izlenimini vermektir.²⁷ Hume'un dine bakış açısını ortaya koymak çok zor görünmektedir. Hume'un kendi anlayışına göre doğru olan din konusunda açık ve kesin bilgiler vermediğini, genellikle kendisine göre yanlış olan durumları belirtmekle yetindiğini ifade etmemiz mümkündür. Bunun yanında Hume'un gerçek din konusunda açık fikirler sunmamasına rağmen dinin gerekli olduğunu söylemesi de önemlidir. Hume'un dine bakış açısı hakkında olumlu olarak yapılabilecek tek değerlendirme Tanrı'nın varlığını kabul etmesidir.

2010) adıyla Oruç Aruoba tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir. Araştırmamızda bu iki çeviriden eserin İngilizce orijinaliyle karşılaştırmalı olarak yararlanılmıştır.

²⁵ Hume, "An Enquiry Concerning Human Understanding", s. 108.

²⁶ Hume, "Dialogues Concerning Natural Religion", s. 467.

²⁷ Mete Tunçay, "Din Üstüne Önsöz", *Din Üstüne*, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2004, s. 10.

Hume'a göre, sonsuz ve mükemmel ruh,²⁸ üstün varlık olan²⁹ Tanrı'nın varlığı kadar açık bir hakikat yoktur.³⁰ Doğanın bütün yapısı zeki bir yaratıcıya tanıklık etmektedir ve akıllı inceleme yapan herkes gerçek teizm ve dinin temel ilkelerine inanmaktan bir an bile uzak kalmaz.³¹ Teolojinin ve dolayısıyla kendisinin de kabul ettiği Tanrı'nın en önemli evrensel özellikleri, görünmez ve zeki bir güç olmasıdır. Hume'a göre, insanların görünmez ve zeki bir güç olan Tanrı'ya inanmaları evrensel bir eğilim, özgün bir güdü değilse bile Tanrı, insanları kendisine inanmaya meyilli olarak yaratmıştır. Diğer yaratılan varlıklar arasından insanın seçilmesi de Hume'a göre önemli bir noktadır. Üstün Yaratıcısına erişme yeteneğiyle donatılmış olmak, insan aklı için çok önemli bir ayrıcalıktır.³² Bunun yanı sıra hemen hemen bütün bilimler, insanları zeki bir ilk yaratana kabul etmeye götürmektedir.³³

Rönesans'tan önce Avrupa'daki atalarının, kendisinin de kabul ettiği şekliyle, doğanın yaratıcısı olan tek bir üstün Tanrı'ya inandıklarını belirten Hume,³⁴ evrendeki her şeyin tek parça olduğunu ve evrendeki her şeye bir tasarımın egemen olduğunu, bu tek biçimliliğin de doğal olarak insan zihnini tek bir yaratıcı fikrine götürdüğünü savunmaktadır.³⁵ Bunun yanı sıra Hume, Tanrı'nın; en üstün akıl, sürekliliği ve sonsuz yetkinlikleri olan yüce varlık olduğunu da sözlerine eklemektedir.³⁶

*Söyleşiler'*de Hume'u temsil eden Philo'nun da, Tanrı'nın sınırsız gücünü ve sonsuz bilgeliğini kabul ettiğini görüyoruz. Tanrı'nın gücü sonsuzdur. O, ne isterse o olur. Tanrı'nın bilgeliği de sonsuzdur. O, herhangi bir amaca varacak aracı seçmek-

²⁸ Hume, "The Natural History of Religion", s. 318.

²⁹ Hume, "The Natural History of Religion", s. 360, 362.

³⁰ Hume, "Dialogues Concerning Natural Religion", s. 378.

³¹ Hume, "The Natural History of Religion", s. 309.

³² Hume, "The Natural History of Religion", s. 362.

³³ Hume, "Dialogues Concerning Natural Religion", s. 455.

³⁴ Hume, "The Natural History of Religion", s. 320.

³⁵ Hume, "The Natural History of Religion", s. 314.

³⁶ Hume, "Dialogues Concerning Natural Religion", s. 390.

te hiç yanılmaz.³⁷ Philo ayrıca, Tanrı'nın iyi niyetli ve güçlü olmasından da şüphe duymadığını belirtmektedir.³⁸

Hume, tek ve eşsiz olan Tanrı'nın, evrenin eserleriyle belli olduğunu, evrendeki eserlerden de Tanrı ile ilgili bazı niteliklerin öğrenilebileceğini ancak bu niteliklerden daha fazlasının analogi yoluyla elde edilemeyeceğini ileri sürmektedir. Örneğin evren, insanlara bilgelik ve iyilik göstermektedir ve bundan dolayı insanlar, bilgelik ve iyilik sıfatlarını Tanrı hakkında düşünebilirler. Ancak insanların, bu sıfatları temel alarak analogi yoluyla bunlardan daha fazlasını çıkarmaları mümkün değildir. Doğanın eserleri üzerine varsayılan herhangi bir ekleme, doğanın yaratıcısının sıfatlarına da bir şeyler katar ve bu yüzden de, dayanacak hiçbir sebep ve hiçbir kanıtı tam olarak sahip olmadığı için ancak tahmin ve varsayım olarak kabul edilebilir.³⁹ Tanrı'nın var oluşu ile ilgili bir tartışma içerisine girmeyen Hume'un sorun olarak gördüğü şey Tanrı'nın doğası ile ilgili ortaya konulan görüşlerdir.

Bu noktada Hume'un teleolojik delil hakkındaki görüşlerini kısaca değinmenin faydalı olacağı kanaatindeyiz. Hume, *The Natural History of Religion*'da teleolojik delili kabul anlamına gelecek birçok örnek ortaya koymaktadır. Hume, doğanın bütün yapısı zeki bir yaratıcıya tanıklık ettiğinden,⁴⁰ insanların doğada olanlara bakıp düşünerek, görünmez zeki bir gücü kavramaya çalışmaları halinde bu uçsuz bucaksız makineye var oluş ve düzen veren tek bir varlık fikrinden başkasını akıllarına getiremeyeceklerinden,⁴¹ insanların anlayışını görünmez zeki güç hakkında bir çıkarım yapmaya yönlendirmenin gerekliliğinden,⁴² görünmez zeki bir gücün var olduğunu kanıtlama yoluyla öğrenen bir kimsenin, mutlaka doğal nesnelere hayranlık uyandırıcı düzeninden hareketle akıl yürütmüş ve dün-

³⁷ Hume, "Dialogues Concerning Natural Religion", s. 440.

³⁸ Hume, "Dialogues Concerning Natural Religion", s. 443.

³⁹ Hume, "An Enquiry Concerning Human Understanding", s. 119.

⁴⁰ Hume, "The Natural History of Religion", s. 309.

⁴¹ Hume, "The Natural History of Religion", ss. 313-314

⁴² Hume, "The Natural History of Religion", s. 315.

yanın da, her şeyin ilk nedeni olan kutsal varlığın eseri olduğunu düşünmüş olması gerektiğinden söz etmektedir.⁴³ Ancak Hume, *Söyleşiler*'de farklı bir tavır sergilemektedir. Teleolojik delili Cleanthes'e savundurup, Demea ve Philo'nun bu delile itiraz etmesi ve Cleanthes'in, özellikle Philo'nun bu delile yaptığı itirazlara yeterli cevap verememesi, Hume'u Philo'nun temsil ettiğini de göz önüne aldığımızda, evrendeki düzen ve gayeden Tanrı'nın kanıtlanılmasına karşı çıktığını ileri sürebiliriz. Çünkü insanların ellerinde herhangi bir kozmogoni sistemini kurmaya yarayacak verilerin bulunmadığını belirten Philo, sadece varsayımlardan herhangi birisinin seçildiğinden söz etmektedir.⁴⁴ Philo, dünyanın bir saat ya da dokuma tezgâhından daha çok, bir hayvan ya da bitkiyi andırdığını, bundan dolayı da nedeninin, bunların nedenini andırmasının daha olası olduğunu söyleyerek, dünyanın nedeninin üreme ya da bitmeye benzer bir şey olduğunu çıkarsamanın daha doğru olduğunu vurgulamaktadır.⁴⁵ Dünyanın bir başka dünyanın saçtığı tohumdan bitmeyle çıktığını söylemek, onun Cleanthes'in kullandığı anlamda Tanrısal bir akıldan ya da beceriden çıktığını söylemeye oranla ne daha az anlaşılır ne de deneye daha az uygun olduğunu da sözlerine eklemektedir.⁴⁶

Yukarıda yer alan bilgilere göre, Hume'un, kesin bilgi kaynağı olarak kabul ettiği deneyim alanına girmeyen bu gibi konularda, bir delil getirilerek Tanrı'nın kanıtlanılmasının yanlışlığına dikkat çekmeye çalıştığı şeklinde bir değerlendirme yapılabilir. Çünkü Hume, herhangi bir varlığın var oluşunun, ancak bu varlığın sebebinden veya sonucundan çıkarılan kanıtlarla kanıtlanabileceğini ve bu kanıtlamanın da tamamen deneye dayanması gerektiğini savunmaktaydı.⁴⁷ Mehmet S. Aydın'a göre, deneyci bir filozof olduğu için Hume, Tanrı'nın kanıtlanması noktasında kendi felsefi görüşleriyle tutarlı bir sonuca

⁴³ Hume, "The Natural History of Religion", s. 325.

⁴⁴ Hume, "Dialogues Concerning Natural Religion", s. 422.

⁴⁵ Hume, "Dialogues Concerning Natural Religion", s. 421.

⁴⁶ Hume, "Dialogues Concerning Natural Religion", s. 423.

⁴⁷ Hume, "An Enquiry Concerning Human Understanding", ss. 134-135.

ulaşmaya çalışmaktadır. İnsanın âlemle ilgili deneyimi, buradaki düzeni görmesi ve bu düzen içinde yaşaması, inancın doğmasına sebep olabilir. Fakat Hume, inancın empirik bir delille kanıtlanmasının mümkün olmadığını düşünmektedir.⁴⁸

Hume'un, Tanrı anlayışı hakkında karşımıza çıkan bir başka sorun ise onun deist olup olmadığıdır. Hume'un deist olup olmadığına karar vermek zor bir durumdur. Onun deist olarak kabul edilmesi için birkaç neden ortaya konulmuştur. Birincisi, Hume eserlerinde vahyedilmiş dinlere veya bu dinlerin iddialarına çok fazla yer vermemiştir. İkincisi ise, bütün dinleri insan ürünü olarak kabul etmiş gibi bir izlenim uyandırmıştır. Buna karşın Hume'un deist olmadığına dair görüşler de bulunmaktadır. Neden ve sonuç bağlantısını zorunlu olarak görmeyen Hume, Tanrı'nın evrene müdahalesi şeklinde düşünülebilecek olayların imkânını bütünüyle inkâr etmemektedir. Ayrıca Hume'un, evrenden ahlâk ve din çıkarılabileceği şeklinde bir görüşü de bulunmamaktadır.⁴⁹ Hume'un, *An Enquiry Concerning Human Understanding* adlı eserinde, dünyada görülen bazı düzensizlikleri veya kötülükleri ilerleyen dönemlerde Tanrı'nın düzeltebileceğini ima etmesi,⁵⁰ onun deist olmadığına kanıt olarak gösterilebilir. Çünkü deizme göre, yaratma olmuş ve bitmiş bir eylemdir. Tanrı evreni yarattıktan sonra kendi haline bırakmıştır ve artık evrene hiçbir müdahalede bulunmamaktadır.

Sonuç olarak Hume'un Tanrı'nın temel niteliklerini kabul etmesini, her ne kadar herhangi bir dine vurgu yapmasa da ilahî vahiyden ve gerçek Hıristiyanlığa ulaşmanın gerekliliğinden söz etmesini göz önüne aldığımızda, onun teizm ile deizm arasında bir yerde olduğunu, görüşlerine bir bütün olarak baktığımız zaman ise teizme biraz daha yaklaştığını ifade edebiliriz.

⁴⁸ Aydın, *Din Felsefesi*, s. 74-75.

⁴⁹ Çevik, *David Hume ve Din Felsefesi*, s. 104, 288.

⁵⁰ Hume, "An Enquiry Concerning Human Understanding", s. 118.

2. Antropomorfizm Eleştirisi

Büyük dinlerde Tanrı, mutlak yaratıcı ve her şeyi kontrol altında bulunduran bir güç olarak tasavvur edilmektedir. Bundan dolayı Tanrı'nın nasıl bir varlık olduğu hakkında konuşmak ilahiyatın en temel konusunu oluşturmaktadır.⁵¹ Tanrı hakkında teşbihî (antropomorfik) bir dil kullanılıp kullanılmayacağı konusunda hem İslâm düşünce tarihinde hem de Hıristiyan ve Yahudi düşünce tarihinde uzun tartışmalar olmuştur. Örneğin, Allah'ın el, yüz, göz vs. gibi zatî nitelikleri ile iniş, kurulma, kaplama, oturma gibi fiilî nitelikleri Kur'an-ı Kerim'de geçmektedir. Buna benzer ifadeler diğer kutsal kitaplarda da bulunmaktadır.⁵² Dil, doğal olarak insanî var oluşa derinden kök salmıştır. Bundan dolayı insanların konuşmalarındaki her şeye insanî kategorileri empoze etmesi kaçınılmazdır.⁵³ Öyleyse Tanrı hakkında nasıl konuşmalıyız? Nasıl bir dil kullanmalıyız?

Tanrı hakkında konuşmanın zorluğu ortadadır. Çünkü Tanrı'nın bulunuşu nesnelere bulunuşuyla aynı değildir. O, insan sözüyle doğrulanamaz. Fakat Tanrı olmadan da söylemi tamamlamak mümkün görünmemektedir. Zaten bizzat Tanrı, insanlara kendisini dinletmek istediği zaman vahiyden yararlanmıştır ki bu da insana has bir dilin kullanılmasını gerekli kılmıştır.⁵⁴ Tanrı'yı tasvir etmek için kullanılan araç, sonlu objeleri incelemeye yönelik bir dildir.⁵⁵ Bu nedenle Tanrı hakkında teşbihî bir dil kullanmadan konuşmak aslında mümkün değildir. Buradaki teşbihî dilden kastedilen, katı antropomorfik bir tarzda konuşmak değildir. Çünkü katı antropomorfik tarzda konuşmak günlük dilde kullanılan kelimelerin aynı şekliyle Tanrı için kullanılması demektir ki, Tanrı hakkında bu şekilde

⁵¹ Vahdettin Başçı, Ruhattin Yazoğlu, Tuncay İmamoğlu, *Din Felsefesi Dersleri*, Erzurum: Eser Basın Yayın Dağıtım Matbaacılık, 2015, s. 41.

⁵² Turan Koç, *Din Dili*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1998, s. 57.

⁵³ Frederick Ferre, *Din Dilinin Anlamı (Modern Mantık ve İman)*, çev. Zeki Özcan, İstanbul: Alfa Basım Yayın Dağıtım, 1999, s. 89.

⁵⁴ Georges Gusdorf, *İnsan ve Tanrı*, çev. Zeki Özcan, İstanbul: Alfa Yayınları, 2000, ss. 15-16.

⁵⁵ Ferre, *Din Dilinin Anlamı*, s. 90.

konuşmak doğru ve uygun değildir. Katı antropomorfizmin aksine Tanrı hakkında tenzihî bir dil kullanılması da mümkün görünmemektedir. Çünkü tenzihî dil ile Tanrı'nın ne olduğundan çok ne olmadığı hakkında bilgi verilmektedir. Dolayısıyla herhangi bir şeyin ne olmadığıнын söylenmesi aslında, o şeyin ne olduğu konusunda açık bir bildirimde bulunmamak anlamına gelmektedir. Olumsuz dil örnekleri Kur'an-ı Kerim'de de⁵⁶ geçmesine rağmen, sadece olumsuz dil kullanılarak Tanrı'yı insanlara tanıtmak mümkün değildir. Tanrı hakkında konuşmanın çözümü ise katı antropomorfizm ile tenzihî dil arasında yer alan ılımlı antropomorfizm dili yani temsili dil (analojik dil) kullanımında ortaya çıkmaktadır. İşte temsili dil, bize antropomorfizm ile agnostisizm arasında bir çözüm sunmaktadır. Böylece hem Tanrı'nın aşkınlığını vurgulayan hem de insanların tecrübelerine dayanan bir dil anlayışı ortaya konulmuş olacaktır.⁵⁷ Analoji mantığı, insanların Tanrı'yı, sonlu varlıklar sayesinde, bir dereceye kadar meşru bir biçimde anlayabileceklerini ortaya koymaktadır.⁵⁸

Hume'un, gerçek dine saygısının olduğunu, gerçek dini kabul ettiğini, bunun aksine batıl inançlardan da hoşlanmadığını ifade etmiştik.⁵⁹ Batıl inançlardan hoşlanmama nedeni olarak Hume, Tanrı'nın yanlış bir şekilde tasvir edilmesini engellemek olduğunu ileri sürmektedir. Çünkü batıl inançlar Tanrı'yı, insanlığın düzeyinden bile çok daha aşağılara indirmekte ve Tanrı'yı gücünü akıldan ve insanlıktan yoksun olarak kullanan kaprisli bir şeytan gibi göstermektedir.⁶⁰ Rahiplerin insanların Tanrı hakkındaki bu yanlış düşüncelerini düzeltmediğini dile getiren Hume'un,⁶¹ böylece Tanrı'nın doğru bir şekilde tanıtılması amacına yönelik çaba sarf ettiği ileri sürülebilir.

⁵⁶ "O, doğurmamış ve doğmamıştır. O'nun hiçbir dengi yoktur." (İhlâs, 112/3,4); "O'nun benzeri hiçbir şey yoktur." (Şûrâ, 42/11)

⁵⁷ Koç, *Din Dili*, ss. 58-74.

⁵⁸ Ferre, *Din Dilinin Anlamı*, s. 92.

⁵⁹ Hume, "Dialogues Concerning Natural Religion", s. 460.

⁶⁰ Hume, "Dialogues Concerning Natural Religion", s. 466.

⁶¹ Hume, "The Natural History of Religion", s. 360.

Hume'a göre, Tanrı'nın varlığı kadar açık olan herhangi bir hakikat yoktur. O, bütün umutların dayanağı, ahlâkın en güvenli temeli, toplumun en sağlam desteği ve düşüncelerimizden, aklımızdan bir an bile çıkmaması gereken tek ilkedir. Ancak bu en önemli hakikati incelerken, Tanrısal varlığın doğası ile ilgili olarak sıfatları, emirleri ve tasarıları hakkında anlaşmaz soruların ortaya çıktığını ve insanların bunları her zaman tartışıp durduklarını söylemektedir. Bu sorular hakkında da insan aklı herhangi bir kesin karara varamamıştır.⁶²

Tanrı'nın sıfatlarının bilinmesinin imkânsız olduğunu söyleyen Hume,⁶³ *Söyleşiler*'de Demea aracılığıyla Tanrı'nın varlığından hiç kimsenin şüphe beslemeyeceğine emin olduğunu belirttikten sonra, aslında sorunun Tanrı'nın varlığıyla ilgili olmadığını, O'nun doğasına ilişkin olduğunu savunmaktadır. İnsan aklının kusurları nedeniyle Tanrı'nın doğası, insan için tümüyle kavranılamaz ve bilinemezdir. Bu en üstün aklın özüne, niteliklerine, var oluş biçimine, sürekliliğinin özelliğine kısacası yüce varlığın herhangi bir özelliğine insan aklı hiçbir zaman erişemez. Sonlu ve zayıf yaratıklar olarak insanlar, Tanrı'nın huzurunda boyunlarını bükmeli ve O'nun sonsuz yetkinliklerine sessizlik içinde hayran olmalıdırlar. Tanrı'nın sonsuz mükemmelliklerini, hiçbir göz görmemiş ve hiçbir insan gönlü kavrayamamıştır. Bu kutsal bilinmezliklerin içine girmeye çalışmak Tanrı'ya karşı saygısızlıktır.⁶⁴ Görünen o ki Hume'un karşı çıktığı şey Tanrı'nın sonsuz niteliklerinin resmedilmesidir.

Söyleşiler'de Demea'nın, Tanrı'nın var oluşu hakkındaki görüşlerini Hume'u temsil ettiğini düşündüğümüz Philo da onaylamakta, hiçbir şeyin nedensiz var olamayacağını, bu evrenin ilk nedenine Tanrı denildiğini ve bu varlığa her türlü

⁶² Hume, "Dialogues Concerning Natural Religion", s. 378.

⁶³ Hume, "An Enquiry Concerning Human Understanding", s. 107.

⁶⁴ Hume, "Dialogues Concerning Natural Religion", s. 390; Hume'dan asırlar önce Aquino'lu Thomas da, insan zihninin Tanrı'yı sonsuz derecede kavramasının mümkün olmadığını dile getirmiştir. Ona göre, Tanrı, ebedidir, sonsuzdur. Dolayısıyla sonlu bir varlık olan insan Tanrı'yı kavrayamaz. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bk.: Vahdetin Başçı, "Aquino'lu Thomas'da Tanrı Anlayışı", *Felsefe Dünyası*, 7, 1993, ss. 51-55.

mükemmelliği yakıştırdığını belirtmektedir. Yalnız Tanrı'ya atfedilen bu mükemmellikler, insanda bulunan özelliklere benzediği için bu kutsal varlığın niteliklerinin kavranılabileceği sanılmamalıdır. Bilgelik, düşünce, tasarım ve bilgi gibi nitelikler Tanrı için kullanılır. Yalnız burada dikkat edilmesi gereken nokta, insanlar bu kavramları, Tanrı'ya karşı duydukları saygı ve hayranlıklarını ifade etmek için kullanırlar. İnsanların ortaya koyduğu bu düşüncelerin Tanrı'yı tam anlamıyla tanıttığını ve O'nun sıfatlarından herhangi birisinin, insanlara benzediğini düşünmekten de kaçınmak gereklidir. Çünkü Tanrı, insanların sınırlı görüş ve kavrayışının çok üstündedir. Ayrıca Tanrı, tartışma konusu yapılmamalıdır.⁶⁵

Hume'a göre, insanların yanılmalarının en büyük sebeplerinden birisi kendilerini Üstün Varlığın yerine koymalarıdır.⁶⁶ Tanrısal varlığın insanlara benzetilmesi, inanan insanların da kabul edeceği gibi, Tanrı'nın aşağılanması anlamına gelmektedir.⁶⁷ Tanrı'yı, anlaşılabilir ve kavranabilir insan zihnine benzetmek yanlıştır. Minnettarlık, kızma, sevgi, dostluk, beğenme, suçlama, acıma, özenme, kıskançlık vs. gibi duygular insana ait olan özelliklerdir ve bu duygular insanın yaşamını sürdürmesinde etkin olarak rol oynamaktadırlar. Bu tür duyguları Tanrı'ya aktarmak ya da Tanrı'nın bu duygularla harekete geçtiğini sanmak akla aykırıdır. Duyulardan gelmiş olan bütün ideler, akli karıştıran bir şekilde yanlış ve aldattıcıdır ve bundan dolayı da, zekâların en üstünde yer almaları düşünülemez. İnsan zekâsı hiçbir zaman ilahî zekâyla benzeşmez. Düşünme biçimi olarak, Tanrı ve insan zekâsının karşılaştırılması yapılamaz. Çünkü insanın düşünceleri kesinlikten yoksundur, gelip geçicidir, art arda sıralanır ve bileşiktir. İnsanlar için kullanılan deyimlerin Tanrı için de kullanılması saygılı bir davranış gibi görünebilir. Ancak ilahî nitelikleri, insanların kullandığı deyim-

⁶⁵ Hume, "Dialogues Concerning Natural Religion", s. 391.

⁶⁶ Hume, "An Enquiry Concerning Human Understanding", ss. 119-120.

⁶⁷ Hume, "Dialogues Concerning Natural Religion", s. 395.

lerle ortaya koymanın imkânsızlığı da kabul edilmelidir.⁶⁸

Hume'un, hem Demea'ya hem de Philo'ya Tanrı'nın doğasının bilinemez olduğunu söyletmesi, bu konu hakkındaki görüşünü anlamamız açısından önemlidir. Hume'un yine, Tanrı'nın özelliklerinin insanlara benzetilmemesi gerektiğini ve insanlara ait özelliklerin de Tanrı'ya verilemeyeceğini ifade etmesi, onun antropomorfizme karşı çıktığının bir göstergesidir. Ayrıca o, bilgi felsefesinde kesin bilgi kaynağı olarak kabul ettiği duyuların Tanrı'nın özelliklerinin bilinmesi konusunda, insan zekâsını yanaltacağını ve Tanrı'yı bilemeyeceğini de sözlerine eklemektedir.

Söyleşiler'in dördüncü bölümünde Cleanthes, Tanrısal Varlığın, mutlak kavranılmazlığını savunmanın, her şeyin ilk nedeninin bilinemez ve anlaşılabilir olmadığını söylemenin septiklerden ya da tanrıtanımazlardan bir farkının olmadığını söylemektedir.⁶⁹ Demea ise, Cleanthes'i antropomorfist olmakla suçlamaktadır.⁷⁰ Hume'u temsil etmesi en uzak ihtimal olan Cleanthes'in, Demea tarafından antropomorfist olarak nitelendirilmesi dikkat çekicidir. Çünkü bu üç konuşmacıdan, Hume'un sözcüsünün Philo, Cleanthes'in Piskopos Joseph Butler ve Demea'nın ise Dr. Samuel Clarke olduğu varsayılmaktadır. Butler, 18. yüzyıl Britanyasının en ileri gelen empirist din bilgini, Clark ise en ileri rasyonalist din bilginidir.⁷¹ Hume'un, Demea aracılığıyla Katoliklerde papazlığın en yüksek aşamasına ulaşmış olan Cleanthes'i antropomorfist olarak nitelendirmesini üstü kapalı olarak Hıristiyanlığa gönderme yaptığı şeklinde anlayabiliriz.

İlk çağlardan itibaren doğanın düzeni üzerinde filozoflar akıl yürütmüşler ve o dönemlerde yapılan deneylerin, gözlemlerin sonuçlarına göre, Tanrı'yı kanıtlamaya veya Tanrı'nın sıfatları hakkında görüşlerini ortaya koymaya çalışmışlardır.

⁶⁸ Hume, "Dialogues Concerning Natural Religion", ss. 404-405.

⁶⁹ Hume, "Dialogues Concerning Natural Religion", s. 405.

⁷⁰ Hume, "Dialogues Concerning Natural Religion", s. 406.

⁷¹ Mossner, "Hume ve Söyleşiler'in Kalıtı", ss. 124-125.

Hume'a göre, bu yöntemin eksik tarafı ise şudur: Bilimin sürekli gelişmesi, doğanın insanlar tarafından bilinemez birçok özelliğinin keşfedilmesi sonucunda insan bilgisi hızla ilerlemektedir. Buna rağmen günümüze göre çok daha az bilgi seviyesinin olduğu dönemlerde de Tanrı ile doğa arasında bir bağ kuruluyordu. Kısacası bilim ne kadar ilerlemiş olursa olsun, insanların dar ve sınırlı görüşlerinden, deneyimlerinden yola çıkılarak, Tanrı hakkında görüşler ortaya koymak yanlıştır. Geçmişe göre ilerlemiş olan bilgimiz, geleceğe göre belki de çok geridir. Bundan dolayı herhangi bir dönemde Tanrı hakkında ortaya konulan düşünceler ne kadar ileri bilgi seviyesine dayansa da, bu bilginin eksik olma ihtimali her zaman bulunmaktadır.⁷²

Hume'a göre, çoktanrıci bir insan, evrenin her parçasını tanrılaştırır ve doğadaki göz alıcı her şeyin gerçek tanrılar olduğuna inanır. Bu kişilerin kurdukları sistemde güneş, ay, yıldızlar vb. birer tanrıdır.⁷³ Bu insanların hem eğitim seviyelerindeki yetersizlik hem de buldukları yaşam şartları gereği Tanrı ve doğanın düzeni hakkında doğru bilgilere ulaşmalarının mümkün olmadığından söz eden Hume, bu insanların ulaştıkları Tanrı anlayışının bir tür insanî özellikler taşıyan varlık olduğu kanaatindeydi.⁷⁴ Ayı ayrı yetki alanlarının çeşitli tanrılara dağıtılmasının bir sonucu olarak, savaş tanrısı doğal olarak öfkeli, acımasız ve zorlu biri diye gösterilecektir. Şiir tanrısı zarif, kibar ve sevimlidir. Ticaret tanrısı hırsız ve yalancıdır. Bir Tanrı'nın bir tutkuyu, bir olayı ya da belirli eylemleri yönettiği varsayılınca, bu Tanrı'nın kendisine uygun sıfatlar bulmak kaçınılmaz bir durum olmaktadır.⁷⁵ Gözle görünmez bir ruhsal zekâ, sıradan kişilerin kavrayışının çok üstünde olan bir durum olduğundan dolayı, insanlar doğal olarak onun duyulanabilir bir tasvirini yaparlar.⁷⁶ Dolayısıyla o dönemlerde yaşayan in-

⁷² Habib Şener, *John Locke ve David Hume Din Felsefesi Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2014, ss. 219-220.

⁷³ Hume, "The Natural History of Religion", s. 325.

⁷⁴ Hume, "The Natural History of Religion", s. 318.

⁷⁵ Hume, "The Natural History of Religion", ss. 325-326.

⁷⁶ Hume, "The Natural History of Religion", s. 328.

sanların dar görüşlü olmaları nedeniyle, sonsuz ve mükemmel ruhu tanınmaları mümkün değildir. Bunun sonucu olarak da doğadaki olay çeşitliliğini açıklayabilmek için, her yer yerel tanrılarla dolmuştur. Hatta Hume'a göre bu durum eğitim görmemiş toplumlarda bugün bile devam etmektedir.⁷⁷

Sıradan insanların tanrılarının, insanlardan üstünlüğü o kadar azdır ki, insanlar herhangi bir kahraman ya da topluma yararlı olan bir kişiye hayranlık duydukları zaman onu bir tanrıya dönüştürmüşlerdir. Eski dünyanın tanrılarının çoğunun bir zamanlar insan oldukları ve onların tanrılaştırılmalarının, halkın onlara duyduğu hayranlık ve sevgi olduğunu Hume belirtmektedir. Hume, burada kendisine göre önemli bir tespit daha yapmaktadır. Eski dönemlerde ressam ve heykeltıraşların olmamasının, insanların bitkileri, hayvanları ve düzene sokulmamış maddeyi tanrılaştırmalarına neden olduğunu belirterek ilerleyen dönemlerde sanatın gelişmesi sonucunda ressam ve heykeltıraşların insan biçiminde tanrılar yaparak halkın dinî bağlılığını artırdıklarını ve bu bağlılığın yöneldiği nesnelere belirlediklerini söylemektedir.⁷⁸ Hatta Hume'a göre, tanrılar yapılmış olduğu malzeme ne kadar değersiz olursa, onlara inanmış olan insanların gönüllerinde daha büyük bir bağlılık uyandırması da olasılığı artmaktadır.⁷⁹ Görünen o ki Hume, başlangıçta insanların çoktanrılı bir anlayışa sahip olduğu kanaatindeydi. Kendisi bu durumu Tanrı hakkında çarpık bir tavır olarak değerlendirmektedir.

Eğitim görmemiş ve ilk dönemlerde yaşayan insanların yanlış Tanrı tasarımlarına ek olarak Hume, yaşadığı dönemdeki dünyada yaygın olan dinlerde bile Tanrı hakkında yapılan tasvirler nedeniyle, Tanrı anlayışının çarpıtıldığını belirtmektedir. Ona göre Tanrı'ya geçici hevesler ve ahlâksızlıklar yakıştırılmıştır. Hatta günlük hayatta akıllı ve erdemli bir insana doğal olarak atfedilen kişilik özelliklerinin bile altına inilmiştir. Ulusların

⁷⁷ Hume, "The Natural History of Religion", s. 318.

⁷⁸ Hume, "The Natural History of Religion", s. 327.

⁷⁹ Hume, "The Natural History of Religion", s. 346.

çoğunda uygulamada egemen olan dinler araştırıldığında, bunların hasta insanların rüyalarından başka bir şey olmadığı da görülebilir.⁸⁰ Hume'un, yaygın dinlerdeki Tanrı hakkındaki yanlış tasarım örneği olarak, İslâm dinine hakaret içeren sözlerini görmekteyiz. Onun iddiasına göre, İslâm dininde Tanrı, bazen yerin ve göğün yaratıcısı olarak yüceltilmekte bazen de Tanrı'nın güç ve yetileri insanlarla aynı düzeye indirilmektedir. Ayrıca Tanrı'ya ahlâkî açıdan zayıflıklar ve tutkular da yakıştırılmaktadır. Hume, Hıristiyanlığın bu tür çelişkilerden arınmış bir din olduğunu da sözlerine eklemektedir.⁸¹

Hume, Hıristiyanlığın bu tür çelişkilerden uzak bir din olduğunu söylerken bu dindeki çok önemli bir inanç esasına yani Teslis'e hiç değinmemektedir. Teslisin en önemli unsurlarından birisi olan "Oğul"un yani İsa'nın "insan şeklinde bir ilah" olarak kabul edildiği Hıristiyanlığa göre, Tanrı, İsa'da bedenleşmiştir. İnsanlara sevgi ve merhametini göstermek amacıyla İsa suretinde onların arasında yaşamıştır.⁸² Bundan dolayı Hume'un, Hıristiyanlık hakkında yapması gereken bu yorumları İslâm dini için söylemesini de düşündürücü bulduğumuzu belirtmekte fayda vardır. Hume'un, İslâm dini hakkındaki bu düşüncelerinin ya onun İslâm dini hakkındaki bilgisizliğine ya da batılı düşünürlerin birçoğunda olduğu gibi İslâm'a karşı oluşturdukları önyargılara dayandığını ifade edebiliriz. Yaygın ve ilahî dinler içinde tevhit ilkesine bağlı tek din olan İslâm'ın, antropomorfik öğeler içerdiğini söylemek bir önyargıdan başka bir şey değildir.

Hume, insanların Tanrı hakkındaki yanlış tasarımlarının sebeplerinden en önemlilerinin onların korkuları ve herhangi bir şeyi aşırı övme veya yaranma eğilimi olduğuna inanmaktadır. İnsanların doğal korkuları, şeytanca ve kötü niyetli bir tanrısal varlık ortaya koymaktadır. Bunun aksine insanların aşırı

⁸⁰ Hume, "The Natural History of Religion", s. 362.

⁸¹ Hume, "The Natural History of Religion", s. 332.

⁸² Günay Tümer, Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, Ankara: Ocak Yayınları, 1997, s. 284.

övgü eğilimleri de, kendilerini üstün ve kutsal bir varlığı kabul etmeye götürmektedir. Güç ve bilgi üstüne ayrıntılı fikirler oluşturamayan Afrikalılar, Hintliler ve Japonlar gibi pek çok medenî olmayan ve bilgisiz toplumlarda, kendilerinin de itiraf ettikleri gibi, kötü yürekli ve tiksindirici bir varlığa tapılabilir. Ancak Hume, onların taptıkları bu varlık hakkındaki olumsuz düşüncelerini herkesin önünde veya tanrılarının kendilerini duyacaklarını düşündükleri yerlerde yani tapınaklarında dile getirmekten de kaçındıklarını belirtmektedir.⁸³

Hume'a göre, insanların Tanrı hakkındaki yanlış tasarımlarının sebeplerinden bir diğeri de, onların bütün varlıkları kendileri gibi düşünmesi, her nesneye yakından görüp bildikleri ve içlerinden duydukları nitelikleri yükleme yolundaki evrensel eğilimleridir. Örneğin ayda insan yüzleri, bulutlarda ordular görebiliriz. Deney ve düşünce bunları düzeltmezse, doğal bir eğilimle, bizi üzen ya da sevindiren her şeye kötü veya iyi niyet yakıştırırız. İşte bundan dolayı insanların doğalarında, Tanrısal varlığa insan tutkularını ve kusurlarını yüklemek, onu kışkırtıcı, öç alıcı, geçici hevesleri olan ve taraf tutan bir varlık olarak düşünmek gibi özellikler bulunmaktadır. Böyle olunca insanların Tanrı'yı üstün güç ve otoritesi dışında her açıdan kötü ve akılsız bir insan gibi göstermeleri de normal olmaktadır.⁸⁴

Tanrı hakkındaki saygısız ve yanlış düşüncelerin bütün puta tapıcılarda uzun zaman sürüp gittiğini söyleyen Hume, Yunanlıların bu durumdan hiçbir zaman kurtulamadıklarını Sokrates örneğiyle ortaya koymaya çalışmaktadır. Sokrates, tanrıların bazı şeyleri bilip bazı şeyleri de bilmediği şeklindeki yaygın görüşü kabul etmemiş ve tanrıların her şeyi bildiklerini ileri sürmüştür. Fakat Sokrates'in bu görüşü içinde yaşadığı toplumun anlayış seviyesinin çok üstünde olan bir görüştü. Bunun yanı sıra Hume, Herodotos'un tanrılara, kıskançlık duygusunu yakıştırdığını da sözlerine eklemektedir. Bütün bu olumsuz görüşlerine rağmen onlar tapınma ayinlerindeki pagan ilahile-

⁸³ Hume, "The Natural History of Religion", s. 353.

⁸⁴ Hume, "The Natural History of Religion", s. 317.

rinde tanrıları için övgü dolu sözleri söylemekten de geri kalmamaktadırlar.⁸⁵

Hume, Homeros ve Hesiodos'dan tanrıların tarihini okuyan bir kişinin, toplum içerisinde suç olarak kabul edilen bazı davranışların tanrılar tarafından yapıldığında doğal karşılandığını göreceğini söylemektedir. Örneğin, adaletsizlik, zina ve diğer ahlâkî olmayan birçok davranış tanrılar tarafından yapıldığında normal karşılanmasına rağmen, toplum içerisinde yaşayan insanlar tarafından bunların yapılması suç olarak kabul edilmektedir. Ayrıca tanrılar insanlara, insanlar da tanrılara birçok kötülük yapmaktadır.⁸⁶

Hume, yanlış Tanrı tasarımlarına başka örnekler de vermektedir. Çinliler, duaları yerine gelmeyince putlarını dövmektedirler. Mısır efsaneleri incelendiğinde, onların hayvanlara taptıklarının görüleceğini ve bunun nedeninin de, tanrıların, düşmanları olan yeryüzü doğumlu insanların dehşetinden kaçmak amacıyla kendilerini hayvan şekline sokarak saklanmak zorunda kalmaları olduğunu söylemektedirler. Karyalılar da, kendi tanrılarının arasına yabancı tanrıları sokmamak için düzenli olarak, belli dönemlerde silahlanıp, mızraklarıyla havayı döverek kendi sınırlarına kadar ilerlemekte ve böylece yabancı tanrıları kovduklarına inanmaktadırlar.⁸⁷

Hume, bilgili bir çağda yaşamış ve filozoflardan dünyanın yaratılış ilkelerini öğrenmiş olan Ovidius'un, tanrılar hakkındaki ortaya konan bu görüşlerin yanlışlığını fark ettiğini ve bu konular hakkında görüş belirtmekten kaçındığını belirterek, teolojinin ona hiçbir şey öğretmediğini ve onun da bu sorunu açıklamamış olduğunu söylemektedir. Sicilyalı Diodoros da, dünyanın kökenine ilişkin görüşlerinde tanrıdan hiç söz etmemektedir. Bu durumu inançlı bir dindarın kabul etmesinin mümkün olmadığını ifade eden Hume'a göre, eski dönemlerde dünyanın kökeni sorusunun din sistemlerine girmesi ya da

⁸⁵ Hume, "The Natural History of Religion", ss. 353-354.

⁸⁶ Hume, "The Natural History of Religion", ss. 321, 355-356.

⁸⁷ Hume, "The Natural History of Religion", s. 321.

teologlarca incelenmiş olması sadece bir rastlantıdır. Yalnızca filozofların bu sistemleri ortaya koymaya çalıştıklarını belirten Hume, bunların da her şeyin ilk nedeni olarak bir zihne ya da üstün zekâya başvurmalarının sonraki dönemlerde olduğunu iddia etmektedir. Çünkü eski dönemlerde eşyanın kökenini Tanrı olmadan açıklamak günah sayılmamaktaydı.⁸⁸

Hume, sıradan insanların araştırmalarını bu denli ileriye götürmeleri ve kendi din sistemlerini akıl yürütmelerden çıkarmalarının hiçbir zaman olası olmadığını ve filolog ve mitologların böylesi bir kavrayışa hemen hemen hiç erişemediklerini savunmaktadır. Bu konularla uğraşan filozoflar bile tanrılarla insanların ortak kökenini ateşte, suda, havada ya da her neyi geçerli element olarak kabul etmişlerse onda bulmuşlardır. Tanrıların doğa güçlerine dayandıklarının sanılması sadece ilk kökenleri bakımından da değildir. Bütün var oluş dönemlerinde tanrılar kader ya da alınyazısının egemenliği altında bulunmaktaydılar. Hume, bu tür eksik ve yanlış teoloji sistemlerine din adının verilmesinin hata olduğunu belirtmektedir.⁸⁹ Görülüyor ki Hume, insanların oluşturdukları Tanrı tasavvurlarını kendi kültürlerine ve psikolojilerine bağlayarak, bunun da çarpık bir anlayış olduğunu söyleyerek eleştirmektedir.

Katı antropomorfizme karşı çıktığı görülen Hume'un,⁹⁰ bu durumunu Hıristiyan kültürü içinde yetişmesine bağlayabiliriz. Bilindiği gibi Hıristiyanlık bünyesinde antropomorfik öğeleri barındıran bir dindir.⁹¹ Hume da, doğal olarak bu durumdan rahatsızlık duymuş olabilir. Hıristiyanların, Tanrı'ya bir mekân izafe etmelerini antropomorfizm'e bir örnek olarak verebiliriz. Onlar teslisin üç unsurundan birisi olan Baba'nın gökyüzünde

⁸⁸ Hume, "The Natural History of Religion", ss. 322-324.

⁸⁹ Hume, "The Natural History of Religion", ss. 324-325.

⁹⁰ Tuncay İmamoğlu, *Tanrı'nın Doğası ve Mucizenin İmkânı, David Hume'un Antropomorfizm ve Mucize Eleştirisi*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2007, s. 28.

⁹¹ İmamoğlu, *Tanrı'nın Doğası ve Mucizenin İmkânı*, ss. 52-53; David Hume, *Tanrı'nın doğasının, insanlar tarafından kendi anlayışlarına göre antropomorfik öğelerle doldurulduğundan ve Tanrı'nın insanlara benzetilmesinin yanlışlığından söz etmektedir. Konu hakkında geniş bilgi için bkz. İmamoğlu, *Tanrı'nın Doğası ve Mucizenin İmkânı*, s. 33 vd.*

olduğuna⁹² inanmaktadırlar. Tanrı'nın bir mekânda olması da doğal olarak O'nun bir cisim olmasını ve cisimlerin maruz kaldıkları tesirlere bağımlı bulunmasını gerekli kılar.⁹³ Bunun yanı sıra Hıristiyan kilisesinin, Tanrı'nın İsa aracılığıyla insanlara görüldüğünü söylemesi bir başka antropomorfizm örneğidir.⁹⁴ Hıristiyanlık için bu örnekleri çoğaltmamız mümkündür. Burada dikkatimizi çeken nokta ise Hume'un, sanki dünyadaki bütün dinlerde antropomorfik öğeler varmış gibi düşünmesidir. Hıristiyanlıkta antropomorfik öğelerin bolca bulunduğu birçok araştırmacı tarafından kabul edilen bir gerçektir.⁹⁵ Ancak bu durumun diğer dinlerde de bulunduğunu söylemek bir önyargıdır. Ayrıca Hume'un, Hıristiyanlığın, antropomorfizmin çelişkilerinden arınmış bir din olduğunu ifade etmesinin de dikkat çekici olduğunu belirtmeliyiz.⁹⁶

Hume'un Tanrı hakkındaki görüşlerine genel olarak baktığımızda, onu katı antropomorfizm ile agnostisizm arasında bir yerde düşünmemizin doğru olacağı kanaatindeyiz. Tanrı'nın doğasının bilinemez olduğunu söylediği için agnostisizme yaklaşan Hume, Tanrı hakkında ortaya konulan klasik sıfatların antropomorfik öğeler içermesi nedeniyle kabul edilmemesi gerektiğini söylemesiyle de katı antropomorfizme karşı çıkmaktadır. Tanrı konusunda dikkatimizi çeken bir başka nokta ise Hume'un Tanrı'dan söz ederken Hıristiyanlığa hiç atıfta bulunmaması oldu. Bu konudaki görüşlerine genel olarak bakıldığında zaman onun söz ettiği Tanrı'nın, Hıristiyanlıkta dâhil olmak üzere herhangi bir dine ait olan Tanrı değil, genel bir Tanrı olduğu varsayılabilir.

Sonuç

Araştırmamızın sonucunda David Hume'un, Aydınlanma

⁹² "Bunun için siz şöyle dua edin: 'Göklerdeki Babamız, Adın kutsal kılınsın.'" (Matta, 6/9)

⁹³ Ruhattin Yazoğlu, "Antropomorfizm ve Hıristiyanlık", *Ekev Akademi Dergisi*, I (2), 1998, s. 266.

⁹⁴ Tümer, Küçük, *Dinler Tarihi*, s. 282.

⁹⁵ İmamoglu, *Tanrı'nın Doğası ve Mucizenin İmkânı*, ss. 52-53.

⁹⁶ Hume, "The Natural History of Religion", s. 332.

Döneminin anlayışına uygun olarak içinde yaşadığı toplumun din ve Tanrı algısına karşı dolaylı bir şekilde eleştiriler yaptığını tespit ettik. Dinin gerekli olduğunu ifade eden Hume, dini, doğru din ve yanlış din olmak üzere iki kısma ayırmaktadır. Hume'un, gerçek dine saygısının olduğunu, batıl inançlardan ise hoşlanmadığını belirtmesine rağmen genel olarak yanlış din hakkında görüşlerini ortaya koyduğunu, doğru din hakkında pek fazla bilgi vermediğini de ifade etmemiz mümkündür.

Bu çalışmada tespit ettiğimiz en önemli hususlardan birisi de Hume'un, Hıristiyanlığı gerçekten kabul edip etmediğini belirlemenin zor bir durum olduğudur. Doğal olarak içinde yaşadığı toplumun inancına karşı açıkça tavır alması pek mümkün görünmeyen Hume, deizm düşüncesinden hareketle Hıristiyanlığın Tanrı inancının akla dayanmadığını ortaya koymaya çalışmıştır. Bu noktada karşımıza çıkan bir başka sorun ise Hume'un, deist olarak nitelendirilip nitelendirilemeyeceğidir. Onun deist olduğunu ileri sürenlerin yanı sıra, deist olmadığına dair değerlendirme yapanlar da olmuştur. Vahyedilmiş dinlere veya bu dinlerin iddialarına çok fazla yer vermemesi ve bütün dinleri insan ürünü olarak kabul etmiş gibi bir izlenim uyandırması onun deist olduğuna işaret sayılmıştır. Buna karşın onun, neden ve sonuç bağlantısını zorunlu görmemesini ve Tanrı'nın evrene müdahalesi şeklinde düşünülebilecek olayların imkânını bütünüyle inkâr etmemesini dikkate alarak deist olmadığı şeklinde yorumlar da yapılmıştır. Hume'un deist olmadığını güçlendiren nedenlerden birisi de, Tanrı'nın ilerleyen dönemlerde dünyada görülen kötülükleri ve düzensizlikleri düzeltebileceğine dair görüşleridir.

Tanrı'nın varlığını kabul ettiğini her fırsatta dile getiren Hume'a göre, Tanrı, sonsuz ve mükemmel ruhtur. Tanrı, en üstün akıl, sürekliliği ve sonsuz yetkinlikleri olan yüce varlıktır. Tanrı'nın varlığı hakkında herhangi bir tartışma içerisine girmeyen Hume'un sorun olarak gördüğü şeyin, Tanrı'nın doğası ile ilgili ortaya konulan görüşler olduğunu ifade edebiliriz.

Hume, amacının Tanrı'nın yanlış bir şekilde tasvir edilme-

sini engellemek olduğunu dile getirerek, Tanrı'nın sıfatlarının bilinmesinin imkânsız olduğunu ileri sürmektedir. Tanrı'nın doğası, insan için tümüyle kavranılamaz ve bilinemezdir. Tanrı'nın sonsuz mükemmelliklerine insan aklı hiçbir zaman erişemez. Ayrıca Tanrı'ya atfedilen bu mükemmellikler, insanda bulunan özelliklere benzememektedir. Tanrı, insanların sınırlı görüş ve kavrayışının çok üstünde olduğu için Tanrı'nın sıfatlarından herhangi birisinin, insanlara benzediğini düşünmekten de kaçınmak gereklidir. Tanrı'nın insanlara benzetilmesi Tanrı'nın aşağılanması anlamına gelmektedir. Hume'un Tanrı'nın özelliklerinin insanlara benzetilmesine karşı çıkmasını ve insanlara ait özelliklerin de Tanrı'ya verilemeyeceğini ifade etmesini, onun antropomorfizme karşı çıktığının bir göstergesi olarak kabul etmemiz mümkündür. Bundan da öte, *Söyleşiler* adlı eserinde Piskopos Joseph Butler olduğu varsayılan Cleanthes'i antropomorfist olmakla suçlamasını, Hıristiyanlık açısından üstü kapalı bir eleştiri olarak anlayabiliriz.

Araştırmamızda dikkatimizi çeken en önemli husus ise, Hume'un, Tanrı hakkındaki yanlış tasarım örneği olarak İslâm dinini göstermesi oldu. Hıristiyanlığın bu tür çelişkilerden arınmış bir din olduğunu özellikle belirten Hume'un, Hıristiyanlıktaki çok önemli bir inanç esasına yani Teslis'e hiç değinmediğini gördük. Onun Hıristiyanlık için yapması gereken yorumu İslâm dini hakkında yapması düşündürücüdür. İlahî dinler içinde tevhit ilkesine bağlı tek din olan İslâm'ın, antropomorfik öğeler içerdiğini iddia etmek bir önyargıdan veya bilgisizlikten başka bir şey değildir.

Kaynaklar

- Armstrong, Karen, *Tanrı'nın Tarihi İbrahim'den Günümüze 4000 Yıllık Tanrı Anlayışı*, çev. Oktay Özel & Hamide Koyukan & Kudret Emiroğlu, Ankara: Ayraç Yayınevi, 1998.
- Aydın, Mehmet S., *Din Felsefesi*, İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2010.
- Başçı, Vahdettin & Yazoğlu, Ruhattin & İmamoğlu, Tuncay, *Din Felse-*

- fesi Dersleri, Erzurum, Eser Basın Yayın Dağıtım Matbaacılık, 2015.
- Başcı, Vahdettin, *17. ve 18. Yüzyıl Aydınlanma Döneminde Rasyonel Din Anlayışları ve Deizm*, Erzurum, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 2002.
- Başcı, Vahdettin, "Aquino'lu Thomas'da Tanrı Anlayışı", *Felsefe Dünyası*, 7, 1993, ss. 51-55.
- Baykan, Erdal, "Aydınlanma Dönemi Dine Eleştirel Yaklaşımlar: Aydınlanma ve Din", *Yüzyüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2, 2001, ss. 303-316.
- Baykan, Erdal, "Yeni Anlamlar/Sorunlar: Akıl, Din ve Bilim Ekseninde Değişim Süreci Eleştirel Bir Yaklaşım", *Yüzyüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14, 2008, ss. 173-181.
- Bolay, Süleyman Hayri, *Felsefî Doktrinler ve Terimler Sözlüğü*, İstanbul: Akçağ Yayınları, İstanbul 1999.
- Buhr, M. ve diğerleri, *Aydınlanma Felsefesi*, çev. Veysel Atayman, İstanbul: Yenihayat Yayıncılık, İstanbul 2006.
- Cevizci, Ahmet, *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, İstanbul: Paradigma Yayınları, 2010.
- Copleston, Frederick, *Felsefe Tarihi, (Berkeley-Hume)*, çev. Aziz Yardımlı, İstanbul: İdea Yayınevi, 1998, c. 5.
- Çevik, Mustafa, *David Hume ve Din Felsefesi*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2006.
- Çiğdem, Ahmet, *Aydınlanma Düşüncesi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2011.
- Ferre, Frederick, *Din Dilinin Anlamı (Modern Mantık ve İman)*, çev. Zeki Özcan, İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım, 1999.
- Gusdorf, Georges, *İnsan ve Tanrı*, çev. Zeki Özcan, İstanbul: Alfa Yayınları, 2000.
- Hume, David, "Dialogues Concerning Natural Religion", *The Philosophical Works*, Vol. II, ed. Thomas Hill Green & Thomas Hodge Grosse, London 1964, ss. 375-468.
- Hume, David, *Din Üstüne*, çev. Mete Tunçay, Ankara: İmge Kitabevi

- Yayınları, 2004.
- Hume, David, "An Enquiry Concerning Human Understanding", *The Philosophical Works*, Vol. IV, ed. Thomas Hill Green & Thomas Hodge Grose, London 1964, ss. 1-135.
- Hume, David, "Essays, Moral, Political and Literary", *The Philosophical Works of David Hume*, Vol. III, Printed for Adam Black & William Tait & Charles Tait, London 1826, ss. 1-579.
- Hume, David, *İnsan Zihni Üzerine Bir Araştırma*, çev. Selmin Evrim, İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1945.
- Hume, David, "İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Soruşturma", çev. Oruç Aruoba, *Hume*, İstanbul: Say Yayınları, 2010.
- Hume, David, "The Natural History of Religion", *The Philosophical Works*, Vol. IV, ed. Thomas Hill Green & Thomas Hodge Grose, London 1964, ss.307-363.
- Hume, David, *New Letters of David Hume*, ed. Raymond Klibansky & Ernest C. Mossner, Oxford University Press, New York 1954.
- İmamoğlu, Tuncay, *Tanrı'nın Doğası ve Mucizenin İmkânı, David Hume'un Antropomorfizm ve Mucize Eleştirisi*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2007.
- Kalın, Fetullah, "Bir Aydınlanma Düşünürü Olarak Jean Meslier'in Din Anlayışı", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: XVI, sayı: 1, 2014, ss. 195-221.
- Koç, Turan, *Din Dili*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1998.
- Mossner, Ernest C., "Hume ve Söyleşiler'in Kalıtı", *Din Üstüne*, çev. Mete Tunçay, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2004, ss. 111-145.
- Root, H. E., "Dinin Doğal Tarihi Üstüne", *Din Üstüne*, çev. Mete Tunçay, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2004, ss. 15-33.
- Şener, Habib, *John Locke ve David Hume Din Felsefesi Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2014.
- Taylan, Necip, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu*, İstanbul: Şehir Yayınları, 2000.
- Tunçay, Mete, "Din Üstüne Önsöz", *Din Üstüne*, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2004, ss. 9-11.

Tümer, Günay, Küçük, Abdurrahman, *Dinler Tarihi*, Ankara: Ocak Yayınları, Ankara 1997.

Yazoğlu, Ruhattin, "Antropomorfizm ve Hıristiyanlık", *Ekev Akademi Dergisi*, I(2), 1998, ss. 259-273.

Yıldırım, Cemal, *Ansiklopedik Çağdaş Felsefe Sözlüğü*, Ankara: Doruk Yayınları, Ankara 2004.